

بررسی ویژگی‌های کتاب‌های ادبیات کودکان

فاطمه خدارحمی^۱

(تاریخ دریافت: ۹۷/۰۶/۰۶، تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۸/۱۰)

چکیده

از آن جایی که بین نیازها و امکانات کودکان با بزرگسالان تفاوت‌هایی وجود دارد و با توجه به این که کودکان در مرحله‌ی رشد فکری و عاطفی هستند، نسبت به بزرگسالان در زمینه‌ی تجربه، گنجینه‌ی لغات، سطح فهم و درک و مواردی از این قبیل محدودیت‌هایی دارند که با رشد کودکان کاهش می‌یابند، می‌توان گفت: کودکان ادبیات خاص خود را می‌طلبند، ادبیاتی که بتواند پاسخگوی نیاز آنان در سنین مختلف باشد و در تسریع رشد فکری و عاطفی شان گام بردارد؛ بنابراین، نمی‌توان همه‌ی نوشته‌هایی را که بزرگ ترها برای بچه‌ها نوشته‌اند «ادبیات کودکان» نامید. چه بسا کتاب‌هایی هستند که بدون هیچ برجستگی هنری تنها برای فهماندن یک مطلب علمی تهیه شده‌اند. در صورتی که ادبیات و هنر پیوند جدایی ناپذیری دارند که نمی‌گذارند هر نوشته‌ی خشک و بی‌تأثیری در محدوده‌ی خاصشان جای گیرد؛ بنابراین، نوشته‌های ویژه‌ی کودکان باید بتواند تأثیر خود را بر روی مخاطبانش بگذارد و با زبان و شیوه‌ای مناسب و در خور فهم آنان ارائه گردد. در این مقاله پیرامون ادبیات کودکان، اهداف ادبیات کودکان و ویژگی‌های نظم و نثر کودکان، ویژگی‌های تصاویر کتاب‌های کودکان، توضیحات مفصلی ارائه می‌گردد و در پایان نتیجه مطالب بیان شده، ارائه می‌گردد.

واژگان کلیدی

ادبیات، کتاب‌های کودکان، خلاقیت، تصویر

مقدمه

ادبیات برای کودکان، تاریخ شروع معینی ندارد. از زمانی که مادری برای کودکش لالایی خوانده، شکلی از ادبیات کودک نیز به وجود آمده است که حتی طنین آوای این لالایی‌ها، در بزرگسالی هم آرامش بخش دل و جان است. گذشته از لالایی‌ها که یکی از اولین انواع ادبیات شفاهی هستند، نوع دیگری از ادبیات شفاهی کودکانه «قصه» است، قصه‌های عامیانه‌ای که اعجاب و تحسین ما را نسبت به قهرمان داستان برمی‌انگیزد و یا انزجار و تنفر ما را از حاکمان ستمگر روزگار آشکار می‌سازد. این قصه‌ها، سینه به سینه و از نسلی به نسلی دیگر رسیده و گاهی از طریق داستان گوین و دوره گردانی که از مکانی به مکان دیگر رفته، چیزی به قصه افزوده یا کم می‌کردند.

«مصریان نخستین قصه‌های عامیانه را برای ما به یادگار گذاشته‌اند، هم چون داستان‌های ارواح، افسانه‌های جادو، داستان‌های پرماجرا و عاشقانه و فابل‌ها و هم چنین قصه‌هایی دیگر از قبیل شاهزاده‌ی محکوم، قصه‌ی جادوگران، ارباب و برده و تبعید سینوحه» (تراویک، ۱۳۷۳، ۱/۵). هندی‌ها نیز قصه‌هایی پرداخته‌اند که به زبان اغلب ملل در آمده‌اند و شهرت بی‌نظیری یافته‌اند مثل پنجه‌تنتره (پنج فصل) که کتاب کلیله و دمنه از روی آن به فارسی برگردانده شده است. هر چند تعیین تاریخ دقیق پیدایش

و رواج ادبیات کودکان کار چندان ساده‌ای نیست.

۱- تعریف ادبیات کودکان

«تا کنون برای ادبیات کودکان، تعاریف متفاوتی ارائه شده است. هرچند که نمی‌توان تعریف دقیقی ارائه داد، اما، باید تلاش نمود که تعریفی جامع و دقیق را جستجو کرد. ادبیات کودکان به آثاری گفته می‌شود که نویسندگان، در آنها احساسات، عواطف، تجارب، آداب و رسوم و فرهنگ خود را خلاقانه در قالب یک اثر برای کودکان ارائه می‌کنند. چنین آثاری که بتوانند مقدمات رشد فکری، فرهنگی، اخلاقی و عاطفی کودکان را فراهم سازند، در حیطه‌ی ادبیات کودکان می‌گنجد» (بردبار، ۱۳۸۱، ۴).

به مجموعه نوشته‌هایی که توسط نویسندگان متخصص برای کودکان تهیه می‌شود و قدرت تخیل و دید کودکان را نسبت به مسائل مختلف زندگی گسترش می‌دهد، خلاقیت آنان را برمی‌انگیزد، تجربه‌های متعددی را در اختیارشان قرار می‌دهد و در یک جمله، پاسخگوی نیازها و خواسته‌های گوناگون آنان می‌باشد، ادبیات کودکان گفته می‌شود (سامانیان، ۱۳۸۱، ۲۴). ادبیات کودکان، مجموعه نوشته‌هایی است که بزرگسالان جامعه برای استفاده خردسالان فراهم می‌آورند و از نظر مخاطبین، شرایط و توانایی مخاطبین، اثر گذاری و عمق و کاربرد آن با ادبیات بزرگسالان تفاوت بسیاری دارد (آقایاری، ۱۳۷۵، ۲). ادبیات کودکان، حاصل

تلاش هنر مندانه‌ای است که در قالب کلام عرضه می‌شود و با زبان و شیوه‌ای مناسب و در خور فهم کودکان عرضه می‌گردد (رحمان دوست، ۱۳۷۲، ۶).

آثاری را که برای کودکان و در همه‌ی حوزه‌های دانش بشری نوشته می‌شود و در آن خلاقیت وجود دارد، می‌توان ادبیات کودک نامید (فضیلت، ۱۳۸۶، ۱۷).

هر آنچه خارج از برنامه‌ی درسی و آموزشی مستقیم، هنرمندانه نوشته و تنظیم شود، خواه افسانه باشد، خواه شرح حال یا مطالب علمی، ادبیات کودکان خوانده می‌شود (ایمن و دیگران، ۱۳۵۲، ۳).

در ایران به مانند بیشتر کشورهای جهان، ادبیات کودکان به معنای امروزی سابقه‌ی چندانی ندارند، اما، با توجه به این که ایرانیان از دیر باز در کنار یکدیگر زندگی کرده و از طرز فکر و فلسفه‌ی زندگی یکدیگر تأثیر پذیرفته‌اند، می‌توان ادبیات شفاهی و عامیانه‌ی ایران را بسیار غنی دانست. «ادبیات کودکان گذشته با ادبیات کودکان اکنون یکی نیست و جستجوی آثار ادبی کودکان، به گونه‌ی بی‌گرونی که امروزیان آفریده‌اند، در زمان‌های پیش بیهوده و بی‌نتیجه خواهد بود» (سرامی، ۱۳۸۰، ۶۲).

اولین بار شخصی به نام «فضل الله صبحی مهتدی» داستان‌های عامیانه‌ی ایرانی را برای کودکان گردآوری کرد که کتاب‌های متعددی هم چون «افسانه‌های کهن» (دوجلد)، «قصه‌های

کوتاه عمو نوروز»، «افسانه‌های بو علی سینا»، «دیوان بلخ»، «دژ هوش ربا» و «پیام پدر» از تألیفات اوست. نثر صبحی بسیار ساده، روشن و نزدیک به زبان گفتگوست و ناگفته نماند که وی در تاریخ ادبیات کودکان ایران جایگاه خاص خود را برای همیشه خواهد داشت.

قبل از صبحی «صادق هدایت» نیز در داستان‌های عامیانه‌اش بعضی از قصه‌های کودکان مانند: مثل‌های «آقا موشه»، «سنگول و منگول» را جمع‌آوری کرده بود. «عباس یمینی شریف» هم، قصه‌های کودکان را با نثری روان و همه فهم و با جنبه‌های آموزشی و اخلاقی بسیار همراه کرد. از نوشته‌های او کتاب‌های «بازی با الفبا»، «قصه‌های شیرین»، «کدخدا» و «آواز فرشتگان» مشهور می‌باشند. «جبار باغچه‌بان»، نیز در پدید آوردن ادبیات کودکان سهمی بسیار مهمی داشت. قصه‌های «گرگ و چوپان»، «پیر و ترب»، «عروسان کوه»، «بادکنک» و «کتاب زندگی کودکان» از آثار اوست. نویسندگان دیگری نیز هم چون «رسام ارژنگی»، «کوهی کرمانی»، «علی نقی وزیری»، «روحی ارباب» و... برای کودکان تألیفات خوبی داشتند. در سال ۱۳۴۱ شورای کتاب کودک متشکل از «لیلی ایمن»، «توران خمارلو» و «مهدخت دولت آبادی» و... در مورد ادبیات کودکان کارش را آغاز کرد. این شورا کتاب‌ها و مجله‌های مخصوص کودکان را با حضور اشخاص صاحب نظر، از جنبه‌های مختلف بررسی می‌کرد و هر

سال بهترین آن‌ها را معرفی می‌نمود. با تأسیس کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در سال ۱۳۴۵ زمینه‌های مناسبی برای گسترش ادبیات کودکان فراهم آمد و نویسندگان بی‌شماری در این کانون به فعالیت پرداختند که با همکاری این کانون کتاب‌های بسیاری در حد ادبیات جهانی کودک چاپ و منتشر نمودند.

۲- اهداف ادبیات کودکان

دوره‌ی کودکی، بیش از هر دوره‌ی دیگری، کودکان به دنبال کشف کردن و پی بردن به چیزهای پیرامون خود هستند و به یاری بزرگسالان و به ویژه آموزش و پرورش صحیح است که می‌توانند در مدت زمان اندکی به اطلاعات فراوانی برسند و اگر یاری بزرگسالان یا مربیان نباشد، سال‌ها وقت لازم است تا کودکان خود به آن آگاهی‌ها برسند و شاید به تنهایی نیز نتوانند به آن درجه از آگاهی برسند.

پروفسور «هوگارت» در این زمینه می‌گوید: ادبیات کشف می‌کند، باز آفرینی می‌کند و در جستجوی معناست. این سخن هوگارت، توصیفی کامل از ارزش و اهداف ادبیات کودکان بیان می‌کند (حجازی، ۱۳۸۷، ۲۰). شناخت ویژگی‌های فردی و اجتماعی کودکان در مراحل سنی مختلف، به بزرگ‌ترها کمک می‌کند که دقیق‌تر، کودکان را در سنین مختلف ارزیابی کنند و بدین وسیله بهتر با او ارتباط برقرار کنند؛ زیرا، بحث از هدف‌های ادبیات کودکان،

بدون در نظر گرفتن ویژگی‌های سنی مخاطب ممکن نیست.

علاوه بر ویژگی‌های سنی، محیط اجتماعی و باورهای مردمی نیز از عواملی هستند که پیش از بحث درباره‌ی هدف‌های ادبیات کودکان باید مورد توجه قرار گیرند؛ زیرا، ممکن است پیامی در یک نقطه‌ی جغرافیایی بسیار خوب و مردم پسند باشد، در حالی که همان پیام در جای دیگر ارزش منفی داشته باشد.

اگر چه نیازها و هدف‌های افراد بشر با یکدیگر متفاوت است، اما همه خواهان این هستند که در جهت رشد و تعالی حرکت کنند و برای یک زندگی سعادت‌مندانه گام بردارند. به همین دلیل اهداف ادبیات کودکان از دو دیدگاه قابل بررسی است:

۱- هدف اصلی: هدایت کودکان به سوی رشد و تعالی

۲- هدف فرعی: «رشد و تعالی» کلماتی کلی هستند که نیاز به معنی مشخص‌تری دارند. کلمه‌ی رشد به معنای کمال، نجات، سعادت، حق و آرامش می‌باشد و مرحله‌ای است که همه‌ی انسان‌ها مایل دارند به آن مرحله برسند و کودکان خود نیز خود را برای رسیدن به این مرحله آماده سازند.

برای این که آدمی به مرحله‌ی رشد و تعالی که هدف اصلی ادبیات کودکان و نوجوانان است، دست یابد باید با چهار عامل مهمی که در سعادت

دنیا و آخرت او نقش اساسی دارند، ارتباط مناسبی برقرار نماید.

انسان موجودی اجتماعی است و نمی‌تواند تنها زندگی کند پس بخش عمده‌ای از آمادگی‌های او باید در این مسیر باشد که با «مردم» ارتباط برقرار نماید.

چگونگی برخورد با طبیعت را که نقش مهمی در خوب زیستن او دارد، بداند.

در جهت شناخت ابعاد مختلف جسم مادی، ویژگی‌ها، پیچیدگی‌های روحی و درونی خود گام بردارد، تا بتواند برنامه‌ی بهتری برای یک زندگی سعادت‌مندانه داشته باشد.

هر کاری که انجام می‌دهد در جهت خشنودی و رضای خداوند باشد.

بنابراین، می‌توان گفت: اهداف اصلی ادبیات کودکان، کمک به آنان است، تا برای رشد و رسیدن به کمال خدا، خلق، خلقت و خویش را بهتر بشناسند.

هدف‌های فرعی ادبیات کودکان، همه تحت تأثیر این هدف‌های اصلی هستند و تا زمانی ارزشمند هستند که در جهت رشد و تعالی آنان باشد و رضایت خداوند را در پی داشته باشد.

اهداف فرعی ادبیات کودکان و نوجوانان بسیار است که به صورت مختصر در موارد زیر بیان می‌گردد:

کودکان را با مسائل گوناگون زندگی آشنا می‌کند.

قدرت تخیل و خلاقیت کودکان را گسترش می‌دهد.

کودکان را به مطالعه و آموختن مطالب جدید علاقمند می‌کند.

استعدادهای ذهنی کودکان را شکوفا می‌کند. اوقات فراغت کودکان را به بهترین شکل ممکن، پر می‌کند.

محدودیت‌ها و کمبودهای کتاب‌های درسی را از لحاظ مطالب و محتوا تأمین می‌کند.

باعث پیشرفت تحصیلی در دانش‌آموزان می‌گردد.

معلمان را با توجه به کمی فرصت و محدودیت‌های اوقات رسمی در امر آموزش یاری می‌کند.

کودکان را با جهان وسیع معرفت و فرهنگ‌های مختلف آشنا می‌سازد و به نوعی موجب تقویت صلح در جهان می‌گردد که می‌توان این هدف را هدفی مشترک بین تمام ملت‌ها و در واقع، هدف ادبیات جهانی کودک دانست.

.....

اهداف فرعی ادبیات کودکان تنها به موارد بالا محدود نمی‌شود، بلکه می‌توان موارد بسیار دیگری را بیان کرد و به این نکته نیز توجه کنیم که این هدف‌ها بایست در جهت رشد و تعالی کودکان و پرورش استعدادهای نهفته‌ی آنان پیش رود، تا ادبیات کودکان بتواند آینده نگر و سازنده باشد و نقش مؤثری ایفا نماید.

۳- ویژگی‌های کتاب‌های کودکان

کودکان در مرحله‌ی اول به ظاهر کتاب توجه می‌کنند و پس از مطالعه، محتوا یا باطن را مورد قضاوت قرار می‌دهند؛ بنا براین، ابتدا ویژگی‌های ظاهری کتاب‌های کودکان را مورد بررسی قرار می‌دهیم و سپس به درونمایه یا محتوا می‌پردازیم.

در مورد ظاهر کتاب می‌توان عوامل زیر را مؤثر دانست:

- تصاویر (روی جلد و داخل کتاب)
- صفحه آرای، نوع حروف و چاپ
- قطع کتاب (تعداد صفحات)
- نوع جنس کاغذ، جلد و صحافی
- عنوان کتاب، سر فصل‌ها و صفحه‌ی عنوان

تصاویر

با توجه به اهمیت وجود تصویر در کتاب‌های کودکان، تصاویری که برای این کتاب‌ها در نظر گرفته می‌شوند در کنار نقش تربیتی، باید مکمل مفاهیم اصلی کتاب نیز باشند و بتوانند با متن ارتباط منطقی داشته باشند و در این صورت است که نوشته و موضوع، در ذهن کودکان ماندگار می‌شود. تصاویر برای کودکان کلید درک مفاهیم هستند که می‌توانند به ایجاد مفهوم درست و دقیق از موضوع مورد بحث کمک کنند؛ زیرا بیش از کلمات توجه را جلب می‌کنند و به کلمات و عبارات روح و جذابیت خاصی می‌بخشند.

«تصاویر باید متناسب با قدرت درک اطفال باشند. درک اطفال در سنین مختلف و احتیاجات روانی آنان در زمان‌های گوناگون فرق می‌کند. کودکان خردسال، بسیار واقع بین هستند و در نتیجه از تصویری لذت می‌برند که به طبیعت و آنچه بر ایشان آشناست بیشتر شباهت داشته باشند. از طرح‌های عجیب یا در هم چیزی نمی‌فهمند؛ زیرا، تجربه‌ای ندارند و قدرت تجزیه و تحلیل خطوط و درک انتزاعی آن را ندارند، بنابراین، چنین تصویری هر قدر هم که ارزش هنری داشته باشد برای آن‌ها قابل درک نیست (ایمن و دیگران، ۱۳۵۵، ۴۹).

از آن جا که کتاب‌های درسی تیراژ بالایی دارند و دارای متون علمی و آموزشی هستند، از حساسیت زیادی برخوردارند و بایست در تصاویر این کتاب‌ها نهایت دقت و ظرافت را به کار برد. تصویرسازی در مقوله‌های غیرداستانی، به ویژه تاریخی دارای مشکلات و محدودیت‌هایی است؛ زیرا، تصویرگر برای تصویر سازی یک شعر می‌تواند از قوه‌ی تخیل خود هم استفاده کند، در حالی که اگر بخواهد یک واقعه‌ی تاریخی را به تصویر بکشد باید اطلاعات کافی داشته باشد و در صورت عدم اطلاع به منابع مختلف مراجعه کند، تا براساس مدارک و شواهد مستند بتواند تصویری درست و علمی ارائه دهد. چنان که گفته شد تصویر مکمل متن است و باید براساس متن کتاب درسی انجام شود، اگر متن مورد نظر ما در مورد مسائل و مشکلات یک روستا

است، نمی‌توانیم از پارامترهای شهری استفاده کنیم؛ زیرا، تصویر باید کاملاً ابزاری و در خدمت محتوای آموزشی باشد. و نباید آن قدر ذهن دانش‌آموزان را به خود جلب کند که اصل مطلب درسی تحت الشعاع قرار گرفته و به کلی فراموش شود. کودکان به رنگ‌های سرخ و زرد و سبز علاقه‌ی فراوان دارند؛ به عبارتی دیگر، بیشتر رنگ‌های روشن و شاد را می‌پسندند. پس بهتر است کتاب‌ها دارای نقاشی‌هایی با رنگ‌های شاد باشند. با توجه به اهمیت رنگ و به کارگیری درست و بجا از آن در تصاویر کتاب‌های کودکان، در این رساله به صورت مفصل تری به بحث رنگ پرداخته خواهد شد. علاوه بر موارد گفته شده، تصاویری که دارای ارزش هنری باشند، می‌توانند در پرورش ذوق و خلاقیت کودکان مؤثر باشند، قدرت تخیل آنان را پرورش دهند و شوق مطالعه و خواندن کتاب را در آنان چند برابر کنند. تصاویر را می‌بایست در نزدیک‌ترین مکان به متن قرار داد تا بتوانند به درک فهم بهتر مطالب، در مواردی که دشواری‌هایی دارند، کمک کنند. هم چنین نباید فراموش کرد که تصاویر می‌بایست مستند بوده و زیر نویس داشته باشند و به طور کلی، از تمامی شرایط هنری برخوردار باشند. در کنار این مطالب گفته شده، بایست به این نکته نیز اشاره کرد که برای بهبود کیفیت تصاویر کتاب‌های درسی در مقطع ابتدایی، تصویرگر بایست دید کودکانی خود را تقویت نماید و به نوعی با کودکان همراه شود

تا بتواند ارتباط لازم را در انتقال مطالب آموزشی از طریق تصاویر برقرار کند.

صفحه آرای، نوع حروف و چاپ

«مقصود از صفحه آرای، تنظیم مقدار نوشته و تصویر در صفحه و حفظ نسبت این دو به مقدار جای سفید در هر صفحه از متن است. درستی حروف کتاب باید متناسب با موضوع کتاب و قدرت خواندن طفل باشد، بدین معنی که بین پیچیدگی موضوع و درستی حروف و فاصله‌ی خطوط رابطه‌ای مستقیم وجود دارد» (حجاری، ۱۳۷۹، ۹۵-۹۴).

در کتاب‌هایی که برای کودکان تهیه می‌شود، انتخاب حروف، صفحه آرای صحیح و هنرمندانه و نوع چاپ در زیبایی کتاب بسیار مؤثر می‌باشند که باید همواره مورد توجه قرار بگیرند؛ زیرا، کودکان از مطالعه‌ی حروف ریز و درهم عاجز هستند و کتاب‌هایی با حروف درشت و دارای صفحات کم می‌پسندند و از خواندن چنین کتاب‌هایی لذت می‌برند. زمانی که چاپ و ظاهر کتاب متناسب با سلیقه‌ی کودکان باشد، انگیزه‌ی خواندن را در آنان به وجود می‌آورد.

قطع کتاب

در انتخاب قطع کتاب نمی‌توان تنها زیبایی را ملاک قرار داد؛ زیرا، قطع کتاب باید با عوامل زیر متناسب باشد:

خصوصیات خواننده: کودکان بیشتر کتاب‌هایی را می‌پسندند که قابل حمل بوده و نگه داشتن و

ورق زدن آن برایشان آسان باشد، البته، گاهی کتاب‌های خیلی بزرگ یا خیلی کوچک نیز از لحاظ تنوع، آن‌ها را جذب می‌کند.

موضوع و صفحه آرایی: بعضی از موضوع‌های کتاب‌های کودکان به قطع خاصی نیاز دارند. مثلاً برای کتابی درباره‌ی وسایل نقلیه، بهتر است از قطع آلبومی استفاده شود، برای کتابی درباره‌ی درختان قطعی کشیده و بلند استفاده شود و برای کتاب‌های مرجع از قطعی بزرگ‌تر از معمول استفاده شود تا از قطر و سنگینی کتاب بکاهد.

کاغذ موجود در بازار

توجه به قطع کاغذ موجود در پایین آوردن قیمت کتاب بسیار تأثیر می‌گذارد. اگر قطع کتاب، با حداکثر استفاده از کاغذ موجود انتخاب شود، کتاب ارزان‌تر به دست خواننده می‌رسد.

کاغذ، جلد و صحافی

نوع کاغذ کتاب، کیفیت جلد و چگونگی صحافی آن در جالب ساختن کتاب‌های کودکان مهم است. معمولاً کودکان، کتاب‌هایی را راحت‌تر می‌خوانند که کاغذ آن‌ها زبر و مات باشد تا این که نور را منعکس نکنند و هرچه جنس کاغذ مرغوب‌تر باشد، دوام آن نیز بیشتر است. «نوع کاغذ در جلوه دادن به تصاویر و چاپ رنگ‌های مختلف بسیار مؤثر است. هم چنین رنگ و جنس کاغذ از لحاظ سهولت خواندن نیز عامل مهمی است» (ایمن و دیگران، ۱۳۵۵، ۵۱).

در زمینه‌ی جلد کتاب‌ها نیز باید گفت: امروزه

اغلب کتاب‌ها را با دو نوع جلد مختلف منتشر می‌کنند. یکی با صحافی که گران‌تر و البته با دوام‌تر است و دیگر با جلد نازک و ارزان قیمت، که برای خانواده‌ها با هر توان مالی قابل خرید باشد. هر چند جلد مقوایی که دارای نوعی صحافی خاص نیز می‌باشد، بهتر از جلد‌های نازک است و برای کتاب‌های کودکان بهتر است از جلد‌های مقوایی که دیرتر خراب می‌شوند و دوام بیشتری دارند، استفاده شود که در اثر بیشتر کار کردن در دست کودکان از بین نروند.

عنوان کتاب، سرفصل‌ها و صفحه‌ی

شنا سنامه

عنوان کتاب، سرفصل‌ها و صفحه‌ی شناسنامه، از جمله موارد قابل بررسی در کتاب‌ها به شمار می‌آیند. عنوان کتاب باید به زیبایی و هنرمندانه انتخاب شود و با محتوای کتاب مرتبط باشد. هم چنین بیان سرفصل‌های مناسب در کتاب، بیانگر نظم و اعتبار کار نویسنده است. و صفحه‌ی شناسنامه‌ی کتاب نیز خریدار را از صلاحیت بنگاه انتشار دهنده‌ی کتاب مطمئن می‌سازد.

درونمایه یا محتوا

نوشته در اثر هدف یا فکر اصلی نویسنده به وجود می‌آید که از آن به عناوین «مضمون»، «درون مایه» و «پیام» نیز یاد می‌شود. مضمون، معنایی است که نویسنده به موضوع می‌بخشد یا از آن اخذ می‌کند و در ذره ذره تار و پود شکل داستان متجسّدش می‌سازد. وقتی خواننده

داستان را خواند و معنا و پیام را دریافت کرد، می‌شود گفت که داستان به مقصد رسیده است (ایرانی، ۱۳۶۴، ۲۱۰). درونمایه‌هایی که در آثار ادبی ویژه‌ی کودکان به کار می‌رود، باید با تجربه‌ها، نیازها، علاقه‌ها و توانایی‌های کودکان هم‌خوانی داشته باشد و حاوی مطالبی باشد که کودکان قادر به درک آن باشند و تصوّر ذهنی درستی از مطالب مورد بحث در ذهنشان به وجود آید.

از جنبه‌ی موضوع و مضمون، شعر کودک بسیار پر دامنه و متنوّع بوده و هرامری از امور محیطی که در حوزه‌ی حوّاس کودک قرار دارد، دربر می‌گیرد و از دیدگاهی دیگر، هر رویدادی که در زندگی روزمره اتفاق می‌افتد یا هر چیزی که در خیال و تصوّر خواننده شکل می‌گیرد، می‌تواند درونمایه‌ی نثر باشد. ضمن این که محتوا و درونمایه‌های کتاب‌های کودکان باید به گونه‌ای باشد که صرفاً جنبه‌ی آموزش و نصیحت نداشته باشند، حسّ عدالت خواهی و حقّ دوستی کودکان را برانگیزد و آنان را از زور گویی و ستمگری بر حذر دارد و به طور کلی، تمام نیکی‌ها را برایشان نیک جلوه داد و زشتی‌ها را به گونه‌ای که زشتی آن‌ها نمایان شود، بیان نمود.

مؤلف

کودکان به ویژه در پایه‌ی چهارم و پنجم ابتدایی، کتابی را می‌پسندند که مؤلف آن را می‌شناسند و تعدادی از آثار او را نیز مطالعه

کرده اند، از سابقه و صلاحیت او در کار نوشتن اطلاع دارند. مؤلفی که علاقه‌مندی کودکان را می‌شناسد و در جهت پرورش ذوق و خلاقیت آنان قلم به دست می‌گیرد و نسبت به هر آنچه که می‌نویسد، متعهد است.

ناشر

«با پیشرفت کار نشر کتاب‌های کودکان و نوجوانان در کشور ما، به تدریج ناشران خاص کودکان پیدا شده اند، ولی هنوز هم اکثریت با ناشرانی است که در جوار کتاب‌های سنگین یا کتاب‌های مخصوص بزرگسالان برای جوانان هم کتاب منتشر می‌کنند. آنچه مهم است و باید مورد توجه ارزشیاب یا انتخاب کننده‌ی کتاب باشد، این است که ناشر صرف نظر از شهرتش، در دنیای ادبیات کودکان چه رویه‌ای داشته است؟» (ایمن و دیگران، ۱۳۵۵، ۵۶). ناشر کتاب‌های کودکان باید از وجود افراد خبره و مطلع از دنیای کودکان استفاده کند که در برآوردن نیازهای مادّی خود، به برآوردن نیازهای معنوی مخاطبان خود نیز اهمّیت می‌دهند.

قیمت کتاب

امروزه با توجه به مشکلات اقتصادی و پایین بودن درآمد خانوارها، به ویژه در کشورهای جهان سوّم، بیشتر خانواده‌ها به زحمت می‌توانند هزینه‌های ضروری فرزندان خود را تأمین کنند و دیگر قدرت خرید مرتّب کتاب برای خود و فرزندان‌شان ندارند؛ بنابراین، کتاب باید با ارزان

ترین قیمت در اختیار مردم گذاشته شود تا بتوان به اهداف متعالی تعلیم و تربیت دست یافت و این کار جز با اتخاذ سیاست‌های تعادل قیمت و همّتی همگانی میسر نیست.

ویژگی‌های نظم و نثر شاعرانه

ادبیات کودکان، انواع گوناگونی دارد که به دو دسته‌ی کلی نظم و نثر تقسیم می‌شود. نظم شامل شعر، لالایی، متل و ترانه‌های عامیانه و نثر شامل قصّه، داستان، حکایت و افسانه می‌باشد که هر یک از آن‌ها انواع متفاوتی دارند.

تعریف شعر

شعر را سخن خیال انگیزی دانسته‌اند که موزون و مقفّی باشد. در صورتی که شعرهای بسیاری ساخته‌اند که خیال انگیز نبوده‌اند و حتی امروز هم شعرهایی هستند که به اعتبار قواعد شعری گذشته، وزن و قافیه ندارند. می‌توان گفت: تنها خیال انگیز بودن، یا وزن و قافیه داشتن، نمی‌تواند حدّ شعر را تعیین کند؛ زیرا، شعر کلامی لطیف، موزون و آهنگین است که با آن افراد بشر احساسات، عواطف، هیجانات و تأثرات خود را ابراز می‌دارند و به گونه‌ای از واقعیت‌های بیرون خود را رها کرده و در چنبره‌ی اندرون گرفتار می‌کنند.

از شعر تعریف‌های فراوانی ارائه شده است، در این جا به چند تعریف که شاعران یا ادیبان ملت‌های دیگر از شعر کرده‌اند، اشاره می‌کنیم:

«جورج چپمن»، شاعر انگلیسی و مترجم آثار هومر، در مقدمه‌ای که بر ترجمه‌ی ایلید نوشته است، می‌گوید: شعر گل خورشید است و در خور نمی‌داند که چشم شمعی را بگشاید.

«بن جانسون»، شاعر و نمایشنامه نویس انگلیسی، می‌گوید: شعر و نقاشی هنرهایی است که ماهیت مشابه دارند و این دو هنر کارشان تقلید است.

«ساموئل جانسون»، ادیب و فرهنگ نویس انگلیسی، می‌گوید: شعر هنر ترکیب لذّت است با حقیقت و در این کار تخیل را به کمک عقل و استدلال می‌خواند.

«ویلیام ورد زورث»، شاعر و منتقد انگلیسی، می‌گوید: شعر سیلان طبیعی احساس‌های پر قدرت است.

«پ. ب. شلی»، شاعر انگلیسی، می‌گوید: شعر ثبت بهترین و شادمانه‌ترین لحظه‌های شادترین و بهترین ذهن‌هاست. .. به این ترتیب شعر بهترین و زیباترین چیزهای جهان را جاودانگی می‌بخشد. یک شعر تصویری از زندگی است که با حقایق ابدی آن بیان می‌شود.

«ادگار آلن پو»، شاعر و داستان سرای امریکایی، می‌گوید: من شعر را آفرینش موزون و زیبایی می‌دانم، تنها حاکم آن ذوق است. با عقل یا شعور فقط پیوندهای جانبی دارد. با وظیفه یا حقیقت هیچ گونه ارتباطی ندارند، مگر این که چنین ارتباطی ضمنی باشد.

قافیه از لوازم شعر است، با این وجود ممکن است بعضی از شعرهای کودکان قافیه نداشته باشد یا از قافیه بدان گونه که ادبا می‌پسندند بی‌بهره باشد. تخیل‌انگیز بودن نیز از لوازم شعر است، اما ممکن است بعضی از شعرهای کودکان تخیل‌انگیز نباشد بلکه، تفکرانگیز، نشاط‌انگیز، معنی‌ساز یا حقیقت‌پرداز باشد.

وجود سه صفت برای شعر کودک لازم و ضروری است:

- ۱- آهنگین و آمیخته به موسیقی بودن
  - ۲- شورانگیز، جنبش‌زا یا احساس‌برانگیز بودن
  - ۳- صریح و گویا بودن
- هرچند این سه صفت پایه‌ی اصلی شعر را تشکیل می‌دهند، اما هر شعر هر سه صفت را لزوماً یکسان دربر ندارد.

عناصر شعر کودک

شعر کودک از نظر وزن، قافیه، معنی، مضمون، قالب و پیام، دارای ویژگی‌های خاصی می‌باشد که در این رساله به صورت مختصر اشاره می‌کنیم

وزن

وزن شعر کودک هرچه به ریتم صداهای کوتاه و ساده موجود در محیط نزدیک‌تر باشد، برای کودک دلچسب و جذاب خواهد بود. از آن جایی که در شعر کودک مضامین بیشتر وصفی و تعریفی و نشاط‌انگیز است، می‌توان از وزن‌های کوتاه و تند، یا کوتاه و نرم، متناسب با هر مضمونی استفاده کرد (غفاری، ۱۳۸۱، ۱۴).

«لینور فارجون»، شاعره‌ی امریکایی، می‌گوید: شعر چیست، که می‌داند؟ شعر گل سرخ نیست، عطر گل سرخ است؛ آسمان نیست، روشنایی آسمان است، دریا نیست، آوای دریا ست. من نیست، چیزهایی است که مرا می‌سازد؛ دیدن و شنیدن و احساس کردن چیزی است که نثر نمی‌تواند آن را عرضه کند و اگر بپرسیم که چیست، پاسخ این است: که می‌داند؟» (کیانوش، ۱۳۷۹، ۵۰-۴۸).

غیر از تعریف‌هایی که بیان شد، می‌توان شعر را به صدها گونه‌ی دیگر نیز تعریف کرد و همین تعریف‌های گوناگون نشان می‌دهد که هنر شعر حدّ و مرز محدود و مشخصی ندارد، اما در یک شعر خوب، عناصر مختلفی از قبیل احساسی از شادی یا اندوه، لذّت یا رنج، کشف و شهود، تصویری از حقیقت در پرده خیال یا مجاز، با نشانه‌هایی از وزن و قافیه، تشبیه و استعاره و دیگر امکانات زبان، می‌تواند تا اندازه‌ای صورت آن را مشخص نماید.

تعریف شعر کودک

شعر کودک از نظر ترکیب اصوات و کلمات و هم چنین مضمون، کلامی موزون و زیبا است که بر پایه‌ی موسیقی اصوات و کلمات بنا شده و ابزاری برای بازی و حرکت و آواز کودک است. شعر زبان شادی‌ها، غم‌ها، آرزوهای کودک و وسیله‌ای برای تفریح و سرگرمی و لذّت بردن از اوقات فراغتش می‌باشد (سهراب، ۱۳۷۲، ۱۵۵).

با این که وزن و آهنگ از اصول شعر و عمده ترین عامل علاقه‌مندی کودکان به شعر است، اما نمی‌توانیم تمامی وزن‌ها را برای سرودن شعر کودکانه به کار ببریم. از بحرهایی که برای شعر کودک مناسب ترند، بحر هزج با پایه‌ی اصلی مفاعیلین، بحر رجز با پایه‌ی اصلی مستفعلن، بحر رمل با پایه اصلی فاعلاتن، بحر منسرح با پایه‌ی اصلی مفتعلن فاعلات و بحر متقارب با پایه‌ی اصلی مفعولن می‌باشند. وزن‌های «سالم» برای کودکان مناسب ترند و وزن‌های غیر سالم «مزاحف» را باید با گزینش دقیق تری به کار برد و هر چه در وزن شعر کودکان، قواعد علم عروض رعایت گردد، بهتر است.

قافیه

در شعر کودک وجود قافیه لازم است، هر چند گاهی نیز ممکن است، شعر کم قافیه یا بی‌قافیه باشد، ولی به هر حال، قافیه از لوازم شعر است و شاعر باید توجه داشته باشد که قافیه بر موضوع و معنی چیره نگردد. هر چند موسیقی شعر با «وزن» آن شروع می‌شود، ولی با «قافیه» تکمیل می‌گردد و اصولاً شعر کودک بدون قافیه قابل تصور نیست؛ زیرا، قافیه به واسطه‌ی آهنگین بودن و ارتباط تنگاتنگی که با موسیقی دارد، جلب‌کننده‌ی کودکان است و شعر را به قطعات مشخص تقسیم و بر زیبایی آن می‌افزاید. این نکته نیز قابل ذکر است که هر چه سن کودک به سوی نوجوانی بالاتر رود،

رعایت قافیه جدی‌تر می‌شود.

معنی شعر

کودک ممکن است بی‌معنی، دارای معنی‌های مختلف و یا سرشار از معانی دقیق و زیبا باشد. برای گروه‌های سنی پایین که تنها قالب لفظ، آهنگ کلمه و وزن اهمیت دارد، ممکن است اشعاری بی‌معنی هم گفته شود؛ زیرا، کودکان به صداهای طبیعی، آهنگ، تکرار کلمات و تجانس حروف بیشتر علاقه دارند و وجود آهنگ و ریتم کلمات برایشان خوشایند است.

مفاهیم

مفاهیمی که در شعر به کار می‌روند، باید در پرورش ذوق و عواطف کودکان مؤثر باشند و کودک را برای خواندن اشعار عمیق‌تر با مفاهیم عالی مشتاق کند و نباید وسیله‌ی آموزش مستقیم قرار گیرد که در آن صورت چیزی جز دلزدگی از شعر برای کودک نخواهد داشت.

صنایع بدیعی

در میان صنایع بدیعی آن‌ها را که در شعر کودک می‌توان به کار برد و بعضی از آن‌ها به طور کلی، از خصوصیات شعر خوب است، در این جا بیان می‌کنیم:

تفویف: در صنعت تفویف، بنای شعر بر وزنی خوش، لفظی شیرین، قوافی درست، معانی لطیف و از همه مهم‌تر یکسانی طرز و شیوه در کلام است.

ترصیع: صنعت ترصیع بر روانی و استحکام و زیبایی آهنگ شعر می‌افزاید و گاه می‌تواند معنی و موسیقی شعر را نیز کامل کند.

تجنیس: از انواع جناس در شعر کودک جناس زاید و جناس مزدوج مناسب‌تر می‌باشند.

«تکریر: منظور از صنعت تکریر، تکرار مطلوب و مطبوع الفاظ در مصراع یا بیت است و در بسیاری موارد می‌تواند در شعر کودک به کار رود؛ زیرا، تکرار خود پایه‌ی موسیقی است و کودکان از آن لذت می‌برند.

مطابقه: صنعت مطابقه، در برابر هم نهادن اشیاء و معانی متضاد است که نوعی هماهنگی به‌وجود می‌آورد و به‌خاطر سپردن را برای کودک آسان می‌کند» (فضیلت، ۱۳۸۶، ۱۱۱-۱۱۰).

از آن جایی که صنایع لفظی و معنوی بر زیبایی شعر تأثیر بسزایی دارند، در شعر کودک نیز از صنایع لفظی و معنوی می‌توان به تناسب موضوع و بنا بر نیاز موسیقایی شعر استفاده کرد. هرچند که شعر مجازی و استعاری برای کودکان منع شده است، اما هر چه بچه کوچک‌تر باشد باید مجاز، استعاره و صنایع شعری در اشعار او کمتر به کار برد؛ زیرا، در شعر کودک باید روانی و سادگی عبارات در اولویت قرار گیرند.

مضامین شعر کودک

«از جنبه‌ی موضوع و مضمون، شعر کودک بسیار گسترده و پر دامنه بوده و شامل هر پدیده‌ی طبیعی که در حوزه‌ی حواس کودک قرار گیرد

و قابل درک باشد، می‌شود. کودک، همواره در مرحله‌ی چیستی و چرایی امور؛ یعنی، مشاهده و تحقیق و شناخت به سر می‌رود و حیطه‌ی شعر کودک نیز از چیستی و چرایی چندان فراتر نمی‌رود. اشیاء و امور و مفاهیم شعر کودک نیز باید در این حیطه باشند و به تجربه‌ی حسّی و تا اندازه‌ای به تجربه‌ی ذهنی او درآمده باشند. در حیطه‌ی دید کودک همه چیز جان دارد، یک توپ تنها وسیله‌ای برای بازی او نیست، بلکه هم بازی اوست و اگر به راه کج رود، آن را سرزنش می‌کند و حتی اقدام به کتک زدن آن می‌کند.

پروین دولت‌آبادی، پروانه را چنین با چشم‌های کودک می‌بیند:

پروانه رنگ رنگ زیبا

باز آمده ایی به خانه‌ی ما

در گوشه‌ی پنجره نشینی

تا باغ قشنگ را بینی

مهمان قشنگ رنگ رنگم

همبازی کوچک قشنگم

امروز که غنچه‌های زیبا

لبخند زد به صورت ما

من می‌کنم این دریاچه را باز

پروانه‌ی من، درآ به پرواز» (کیانوش، ۱۳۷۹،

۹۸).

البته، شعر هم ممکن است تقریباً همان مضامین گوناگون نثر را در بر داشته باشد، اما با توجه به این که محتوای اصلی شعر موضوع

یا پیامی است که در آن وجود دارد و ادراکات و عواطف و احساسات را تحت تأثیر قرار می‌دهد و پاسخ و عکس‌العمل عاطفی کودک به شعر بستگی به میزان جذب شدن او به محتوی آن دارد؛ بنابراین، شعر هم مانند هر هنر دیگر باید محتوی را ارزش و اهمیت‌تی جاذب و جلب‌کننده بدهد.

انواع شعر کودکان

شعر کودکان دارای انواع فراوانی است و اقسام و گروه بندی شده است. آنچه به صورت خلاصه می‌توان بیان کرد، بدین قرار است:

لالایی‌ها: «لالایی‌ها، اوّلین شعرهایی هستند که فقط به خاطر آهنگ و موسیقی برای کودکان خوانده می‌شوند. لالایی از طریق آهنگ بین مادر و کودک ارتباط عاطفی برقرار می‌کند و با استفاده از تکرار مکرر شعرهای مختلف دروزن مفاعیلن (دو بار یا بیشتر) و یا دو بیتی، ابتدا برای تحت الشعاع قرار دادن محیط و یا بی‌تابی کودک با صدای بلند خوانده می‌شود و سپس با حسّ خواب کودک، صدا پایین می‌آید و سرانجام، صدا به سکوت می‌انجامد» (حجازی، ۱۳۷۹، ۱۹۰).

در لالایی‌ها، خواهش‌ها و آرزوهای مادر برای کودکش، درد دل‌ها و رنج‌های مادر، اوصاف طبیعت، سخن گفتن از موجودات شریب و بدآیند و بسیاری مسائل دیگر بیان می‌گردد.

اشعار بی‌معنی و پوچ: در این گونه، وزن، سازنده‌ی شعر است نه معنی. تکرار کلمات

خوش آهنگ سبب می‌گردد که کودکان با وزن و موسیقی شعر آشنا گردند و در این گونه اشعار، موسیقی و تصویر و رنگ اهمیت بیشتری دارد. **اشعار شوخی آمیز یا بی‌سر و ته:** مطالب شگفت‌انگیز و غیر طبیعی در این اشعار توجه کودکان را برمی‌انگیزد. مثل انواع اشعاری که کودکان دبستانی می‌خوانند.

اشعاری درباره‌ی زندگی کودکان: این

سروده‌ها درباره‌ی انسان‌ها و حیوانات، گیاهان، پدیده‌های طبیعی، حوادث روزانه و مسائلی از این قبیل می‌باشند و برخلاف اشعار بی‌معنی و پوچ، در این اشعار توجه، بیشتر به معنی و مضمونی است که در آن‌هاست.

قصه‌ها و حکایات منظوم: قصه‌ها و حکایات

منظوم یا به تقلید از قصه‌های عامیانه ساخته می‌شوند و یا قصه‌هایی هستند که درباره‌ی حیوانات و سرگذشت‌هایی که برایشان اتفاق افتاده و شیرین کاری‌ها، مکرها و زرنگی‌های آن‌هاست. این نوع قصه‌ها گاه کوتاه و مختصر و گاه طولانی می‌باشند.

اشعار طبیعت: برای سرودن چنین اشعاری،

شاعر، طبیعت را به دقت مشاهده و زیبایی‌های آن را با زبانی احساسی و عاطفی بیان می‌کند و مضامین را آن چنان با تصورات و تخیلات خود می‌پروراند که ذهن خواننده را به واکنش بر می‌انگیزد.

چیستان: از دیر باز، چیستان در شعر فارسی

پیرامون کارها و زندگی حیوانات اتفاق می‌افتد. در این نوع قصه‌ها معمولاً فقط حیوانات حضور دارند و یا اگر گاهی انسان هم باشد، باز هم نقش اصلی به حیوانات تعلق دارد. کودکان درسین خردسالی به این قصه‌ها علاقه‌ی فراوان نشان می‌دهند به ویژه در تصاویر این قصه‌ها بیشتر دقت می‌کنند و این می‌تواند سرآغازی برای مطالعه‌ی کتاب‌های علمی درباره‌ی حیوانات باشد.

قصه‌های علمی

قصه‌های علمی سرگذشت، کشفیات و اختراعات دانشمندان است. در این نوع قصه‌ها، دانشمندان برای اکتشافات خود، سفرهایی پر مخاطره به نقاط مختلف زمین، اعماق دریاها، کوهستان‌ها، غارهای زیرزمینی و گاهی حتی سیارات دیگر دارند و تمام ماجراها و حوادث را با زبان علمی بیان می‌کنند.

قصه‌های مربوط به کودکان

این قصه‌ها، ماجراهایی واقعی از اتفاقات و حوادثی هستند که در طی زندگی اجتماعی ممکن است برای کودکان اتفاق بیفتد. مثل روابط با دوستان، ماجراهای مدرسه، اتفاقاتی که ممکن است در یک بازی برای کودک رخ دهد. معمولاً قهرمانان این قصه‌ها، خود کودکان هستند و این قصه‌ها به خوبی می‌تواند کودکان را با پدیده‌های اجتماعی، محیطی پیرامون خود آشنا سازد.

رایج بوده است. این بازی شعری، علاوه بر این که بخشی از ادبیات کودک را تشکیل می‌دهد، به پرورش ذهن و فکر کودک نیز کمک می‌کند و هم چنان که کودک با حل کردن یک جدول کلمات متقاطع یا یک معما سرگرم می‌شود و چون به جواب رسید، لذت می‌برد، شعرهای چيستانی نیز می‌توانند این لذت را چند برابر کنند.

۵- قصه

قصه سابقه‌ای بسیار کهن دارد. به حدی که بسیاری اعتقاد دارند که قصه با انسان متولد شده است و از آن جایی که ساختاری ساده و ابتدایی دارد که پیرامون یک ماجرای ساده دور می‌زند و روایت ساده‌ی آن ماجرا است، همواره مورد علاقه‌ی خوانندگان بوده است و هیچ قومی را در تاریخ نمی‌توان یافت که گفتنی‌های خود را به قالب قصه نکشیده باشد. قصه به لحاظ تکنیک با داستان تفاوت‌های فراوانی دارد؛ بنابراین، نباید با داستان مترادف گرفته شود.

در تعریف قصه می‌توان گفت: قالبی است ادبی که نویسنده ماجراها و حادثه‌هایی را به طور منطقی به دنبال هم می‌آورد و به مخاطبانش عرضه می‌کند و در لابلای حرف‌ها و حرکات قهرمانان قصه پیام خود را به خوانندگان القاء می‌کند.

انواع قصه

قصه‌هایی از زندگی حیوانات: شخصیت‌های اصلی این نوع قصه‌ها، حیوانات هستند و ماجراها

قصه‌های تاریخی

این نوع قصه‌ها در مورد تاریخ گذشتگان می‌باشند که بر اساس مستندات تاریخی نوشته می‌شوند و نویسنده با دخالت دادن ذوق و هنر خود، قصه‌ای شنیدنی از یک واقعه‌ی تاریخی به وجود می‌آورد.

قصه‌های مذهبی

قصه‌های مذهبی، سرگذشت پیامبران، ائمه، صحابه، جانبازان و شهداء و دانشمندان می‌باشد که می‌توانند الگوهای رفتاری و اخلاقی خاصی برای کودکان باشند و در ساختن شخصیت آن‌ها و پرورش عواطف و احساسات مذهبی شان مؤثر واقع شوند.

حکایت

حکایت، ماجراهای کوتاه و شنیدنی است که در دوره و روزگار مشخصی اتفاق افتاده و حاوی پیام‌های اخلاقی و اجتماعی است. حکایت ضمن نزدیکی به داستان ویژگی‌های خاص خود را دارد که مهم‌ترین آن‌ها همان وجود دوره و روزگار مشخص، توجه به روابط اجتماعی - انسانی آن روزگار و رساندن مقصودی اخلاقی و اجتماعی در نهایت ایجاز و زیبایی است. معروف‌ترین و زیباترین نمونه آن، حکایات شنیدنی و شیرین شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی است (آقایاری، ۱۳۷۵، ۱۰۵).

داستان

داستان به نوشته‌ای گفته می‌شود که در آن نویسنده فکر اصلی خود را در قالب حکایتی به خواننده ارائه می‌دهد. خواه این داستان کاملاً جنبه خیالی و غیر واقعی داشته باشد و خواه به واقعیات زندگی بپردازد. در این نوع از ادبیات معمولاً آنچه که باعث جذب و کشش خواننده به مطالعه می‌گردد، ماجرا و رویدادهای داستان است که می‌توان گفت: در این دسته از داستان‌ها رویداد نقش اساسی دارد و پیام نویسنده به صورت غیر مستقیم در خواننده اثر می‌گذارد. برای به وجود آوردن یک داستان خوب، علاوه بر سبک نگارش و شیوه‌ی پرداخت، موضوع و قالبی که موضوع در آن ریخته می‌شود بسیار اهمیت دارد. داستان‌های کودکان و نوجوانان را می‌توان به دسته‌های زیر تقسیم بندی کرد:

داستان‌های واقعی

داستان واقعی، داستانی است که اگر چه اغلب مخلوق تخیل نویسنده است، ولی در سیر ماجراهای آن مانعی وجود ندارد که وقوع آن را ناممکن سازد و نویسنده با الهام گرفتن از زندگی و رویدادهای گوناگون آن، داستانی می‌آفریند که هر چند ممکن است به تمامی اتفاق نیفتاده باشد، ولی بدون شک امکان وقوع آن بسیار زیاد است. بهتر است اولین داستان‌های که برای کودکان بیان می‌شود، داستان‌هایی درباره واقعیات زندگی و محیط آنان باشد؛ زیرا، کودکان قبل از سنین

دبستان جز دنیایی که می‌بینند چیز دیگری را نمی‌شناسند. اگر چه کودکان در حدود هشت، نه سالگی سالگی اغلب به افسانه‌ها دل می‌بندند، ولی بعد خیلی زود دوباره به داستان‌های واقعی رو می‌آورند. داستان‌های واقعی انواع مختلفی نیز دارد که با توجه به طولانی شدن بحث، در این رساله از بیان آن‌ها خودداری می‌کنیم.

افسانه

افسانه‌ها، قصه‌های تخیلی هستند که از عوامل تخیلی بسیار برخوردار بوده و امکان وقوع ماجراهای آن‌ها بسیار نادر و در واقع، غیر ممکن است. معمولاً افسانه‌ها نویسنده‌ی مشخصی ندارند و از بطن جامعه می‌رویند و بیانگر نیازها، آرزوها، پیروزی‌ها و شکست‌های مردم آن زمان هستند. اتفاقات و حوادثی که در افسانه‌ها روی می‌دهد غیر ممکن و خارق‌العاده هستند که بدون دلیل منطقی و تحت تأثیر عوامل شگفت‌انگیز به وقوع می‌پیوندند. افسانه‌های ملل مختلف، با وجود فاصله‌ی جغرافیایی، شباهت‌های بسیاری با هم دارند که علت آن‌ها نیز، دادوستدهای فرهنگی، غم‌های مشترک و مشابه مردمان می‌باشد. در افسانه‌ها همیشه قهرمانان مثبت به پیروزی می‌رسند و چهره‌های منفی و پلید رسوا می‌گردند که در مجموع حکمتی واقعی را بیان می‌کنند.

تصویر

«تصویر در لغت به معنی صورت کسی یا

چیزی را کشیدن و نقش کردن، صورت‌گری، صورت‌سازی، صورتی که بر کاغذ و دیوار و غیره کشند و نقش نمایش اشکال بر روی صفحه‌ی مستوی آمده است» (معین، ۱۳۸۲، ۱۰۳۲/۱).

انسان از لحظه تولد با تصویر روبه‌رو است؛ به عبارت دیگر، با تصویر تولد یافته، با تصویر بزرگ می‌شود و با تصویر زندگی می‌کند؛ زیرا، تصویر به عنوان یک رسانه آموزشی محرک حس کنجکاوی مخاطب است که به مفاهیم انتزاعی عینیت می‌بخشد و از همه مهم‌تر محتوای نوشته را تکمیل و مؤثر می‌سازد و به نوعی مفاهیم را ساده‌تر به مخاطب منتقل می‌سازد. در واقع، تصویر هر شیء، نزدیک‌ترین امر به واقعیت آن و بهترین دلیل و در نتیجه شبیه به تجربه‌ی ما از خود اشیاء است. روشن است که اگر نوشته‌ای با تصویر ارائه شود، آسان‌تر و سریع‌تر درک می‌گردد و بر خلاف زبان به رمزگشایی، ترجمه یا دانستن معنای کلمات نیاز ندارد.

«تصویر از نظر ساختاری ممکن است به دو شکل متفاوت باشد:

۱- تصویری که فقط از یک واحد تشکیل شده هم چون چراغ قرمز در چراغ‌های راهنما و رانندگی که دیدن آن به معنی ضرورت توقف است.

۲- تصویری که مجموعه‌ای است از واحدهای نشانه‌ای، هم چون پرده نقاشی که نوعی زبان است، اما زبان تصویری که پیامش را از طریق

اشکال منتقل می‌کند» (کوثر احمدی، ۱۳۷۸، ۷۴). در زبان تصویری به دلیل این که مخاطب می‌تواند محتوا و شکل را هم زمان مشاهده نماید و معانی را بدون واسطه رؤیت کند، از معتبرترین وسایل ارتباطی به شمار می‌آید؛ بنابراین، مؤثرتر از هروسيله‌ی ارتباطی دیگر دانش را گسترش می‌دهد. با تصویر می‌توان یک عبارت را مستقیماً بیان کرد، معنای آنچه را که دیده می‌شود، بلافاصله دریافت و فهم این نوع معانی نیز آسان‌تر از فهم معانی در قالب جملات می‌باشد.

ارتباط تصویر با سنّ کودک

تصویر، علاوه بر این که در رساندن مفهوم و جای‌گیری نوشته و موضوع در ذهن مخاطب نقش قابل ملاحظه‌ای دارد، باید مناسب گروه‌های مختلف سنّی نیز باشد؛ زیرا، هر گروه سنّی ویژگی‌های خاصّ خود را دارد که باید این ویژگی‌ها را در ارائه‌ی تصویر به طور دقیق مدّ نظر قرار داد. از آن جایی که این رساله پیرامون بررسی تصاویر در کتاب‌های درسی ابتدایی می‌باشد، ویژگی‌های تصویر در این گروه‌های سنّی بررسی می‌شود.

ویژگی‌های تصاویر برای کودکان هفت تا نه ساله:

الف- تصویر می‌تواند و باید فراتر از نوشته حرکت کند، ضمن این که باید کاملاً در خدمت موضوع باشد و پیچیدگی‌هایی نیز باید داشته

باشد، اما قطعاً این پیچیدگی‌ها باید مورد نیاز باشد و چیزی بیفزاید؛ یعنی، به فراخور موضوع و تا حدّی که موضوع اجازه می‌دهد، تصویرگر مجاز است پیچیدگی‌های تصویر را بیشتر کند. ب- تضاد و تناقض، بلامانع است؛ در رنگ، در مفهوم، در ابعاد و در موضوع می‌توان معیارهایی که عقل و منطق علمی می‌پذیرد، رها کرد و به احساس و منطق روی آورد، که خود نوعی دیگر از علم است.

«پ- تازگی و فردیت در تصویر.

ت- رنگ‌ها را باید به تدریج عمیق و عمیق‌تر کرد؛ یعنی، از سادگی و آسانی آن‌ها کاست و از نظر تعداد، انواع و ترکیب، آن‌ها را توسعه داد. ث- تصویر می‌تواند یک ورق در میان باشد، اما خرده تصویر و تذهیب و تزیین‌های ناچیز، در همه‌ی صفحه‌ها لازم است» (ابراهیمی، ۱۳۷۶، ۸۸-۸۴). البته، تصاویر در کتاب‌های آموزشی، نباید آن قدر ذهن دانش‌آموزان را به خود جلب کنند که اصل مطلب درسی تحت الشعاع قرار بگیرد و به کلی فراموش شود. استفاده از تصویر باید به صورت کاملاً ابزاری و در خدمت محتوای آموزشی باشد تا بتواند ضمن انتقال مفهوم و معنای کتاب، نقش آموزشی سازنده‌ای داشته باشد.

«تصویر باید به متن کمک کند یا این که خواننده را از متن رها کند؛ یعنی، خودش دریچه‌ی دیگری را به روی خواننده باز کند.

چون کودک در حال آموختن تجربه‌ی تصویری است؛ بنابراین، الزاماً کتاب‌های کودکان همراه با تصویر ارائه می‌شوند».

هم چنین تصاویر باید مکمل و متمم مفاهیم اصلی کتاب باشند؛ زیرا، کودکان تصاویر را مانند کلمات می‌خوانند و برای خود مفهوم می‌آفرینند. به کمک تصویر می‌توان قدرت خلاقیت و تخیلات کودکان را تقویت نمود تا آنان بتوانند با پیدا کردن نکات مبهم در تصاویر، به تفکر درباره‌ی ادامه‌ی مطلب پرداخته و از همان ابتدا خلاقیت ذهنی آنان رشد می‌یابد.

ویژگی‌های تصاویر برای کودکان ده تا دوازده ساله:

- الف- تصویر باید الهام بخش باشد.
- ب- تصویر باید تفکرانگیز باشد.
- پ- تصویر باید به هنر نقاشی و یه به کل هنرهای بعدی نزدیک باشد.
- ت- تصویر به فراخور موضوع، یعنی، آنقدر که موضوع اجازه می‌دهد، مجاز است که پیچیدگی‌هایش را بیشتر کند.
- ث- از ادغام رنگ‌ها می‌توان استفاده کرد.
- ج- موضوع را از زوایای مختلف می‌توان ارائه داد» (ابراهیمی، ۱۳۶۷، ۹۵-۸۹).

کودکان در این سنین، در مرحله‌ای هستند که از یک سو خود را بچه می‌بینند و با تمام سادگی کودکانه به دنیای اطراف خود می‌نگرند

و از سویی دیگر خود را بزرگ تصور می‌کنند؛ بنابراین، تصاویری که برای این گروه سنی خلق می‌شود، باید متناسب با قدرت درک کودکان انتخاب شود و در عین حال این نکته را از نظر دور نداشت که مخاطب، کودکانی هستند که دنیایی فوق العاده ظریف و حسّاس دارند و تصاویر خلق شده باید بتواند پاسخگوی خود باوری‌های آنان باشد.

نتیجه

با توجه به مطالب گفته شده، می‌توان چنین استنباط کرد که ادبیات منظوم ما تاریخچه‌ای دیرینه‌تر از ادبیات مثنوی دارد و یا شاید ادبیات کودکان با پیدایش انسان بر کره‌ی خاکی به وجود آمده است. هر چند نمونه‌هایی از لالایی‌های انسان‌های عصر حجر و پارینه سنگی در دست نداریم. البته، موضوع ادبیات کودکان، امروزه آن چنان فراگیر و جهانی شده است که در دانشگاه‌ها موضوع درس و تحقیق شده است و حتی مؤسسه‌ها و کانون‌ها و جمعیت‌های زیادی در این زمینه فعالیت نموده‌اند و آثار بی‌ظیری خلق کرده‌اند. بنابراین؛ می‌توانیم بگوییم ادبیات کودکان شامل کلیه‌ی مطالبی است که برای کودکان نوشته می‌شود و بدون آن که قصد آموزش مستقیم داشته باشد، فکر و ذوق و عواطف آنان را پرورش می‌دهد و در جهت رشد و تعالی آنان می‌کوشد.

منابع

- آقایاری، خسرو، ۱۳۷۵ش، آشنایی با ادبیات کودکان و نوجوانان، چاپ سوم، تهران، علی بن ابیطالب.
- ابراهیمی، نادر، ۱۳۷۶ش، مقدمه‌ای بر مراحل خلق و تولید ادبیات کودکان، چاپ اول، تهران، آگاه.
- ایمن، لیلی و دیگران، ۱۳۵۵ش، گذری در ادبیات کودکان، چاپ سوم، تهران، شورای کتاب کودک.
- بردبار، غلامرضا، ۱۳۸۱ش، تعریف نوین ادبیات کودکان و نوجوانان، اصفهان، گل‌های محمدی.
- تراویک، باکتر، ۱۳۷۳ش، تاریخ ادبیات جهان، ترجمه جلال شباهنگی، چاپ اول، تهران، فرهنگیان.
- حجازی، بنفشه، ۱۳۷۹ش، ادبیات کودکان و نوجوانان، چاپ پنجم، تهران، روشنگران و مطالعات زنان.
- رحمان دوست، مصطفی، ۱۳۷۲ش، ادبیات کودکان و نوجوانان، چاپ سوم، تهران، دفتر برنامه ریزی و تألیف کتاب‌های درسی.
- سهراب، معصومه (مافی)، ۱۳۷۲ش، ۱۷ مقاله درباره‌ی ادبیات کودکان، چاپ اول، تهران، شورای کتاب کودک.
- سرامی، قدمعلی، ۱۳۸۰ش، ۵مقاله درباره‌ی ادبیات کودکان، چاپ اول، تهران، ترنند.
- غفاری، سعید، ۱۳۸۱ش، گامی در ادبیات کودکان و نوجوانان، چاپ اول، تهران، دبیزش.
- فضیلت، محمود، ۱۳۸۶ش، زبان و ادبیات کودکان و نوجوانان، چاپ اول، کرمانشاه، طاق بستان.
- کیانوش، محمود، ۱۳۷۹ش، شعر کودک در ایران، چاپ اول، تهران، آگاه.
- معین، محمد، ۱۳۷۷ش، فرهنگ فارسی، چاپ بیست و سوم، تهران، امیرکبیر.